

Beata Szczepańska

Higiena szkolna

w szkolnictwie ogólnokształcącym
w Drugiej Rzeczypospolitej

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Beata Szczepańska

Higiena szkolna

w szkolnictwie ogólnokształcącym
w Drugiej Rzeczypospolitej

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Beata Szczepańska

Higiena szkolna

w szkolnictwie ogólnokształcącym
w Drugiej Rzeczypospolitej

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

ŁÓDŹ 2014

Beata Szczepańska – Uniwersytet Łódzki, Wydział Nauk o Wychowaniu
Katedra Historii Wychowania i Pedagogiki, Pracownia Historii Oświaty
91-408 Łódź, ul. Pomorska 46/48

RECENZENT

Eleonora Sapia-Drewniak

REDAKTORZY WYDAWNICTWA UL

Joanna Balcerak, Bogusława Kwiatkowska

SKŁAD I ŁAMANIE

Oficyna Wydawnicza Edytor. org

PROJEKT OKŁADKI

Barbara Grzejszczak

Na okładce wykorzystano następujące fotografie ze zbiorów Narodowego Archiwum Cyfrowego:
1. s. okładki – *Uczennice Szkoły Powszechnej w Zdolbunowie podczas lekcji*, 1931 (sygn. 1-N-1834);
4. s. okładki, według kolejności – *Bielsko. Państwowe Gimnazjum*, 1929 (sygn. 1-N-1865-4);
Bielsko. Państwowe Gimnazjum, 1925–1939 (sygn. 1-N-1864-1);
Uczniowie Szkoły Powszechnej im. S. Staszica w Łodzi, 1935 (sygn. 1-N-1644)

© Copyright by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2014

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.06354.13.0.H

ISBN (wersja drukowana) 978-83-7969-141-8
ISBN (ebook) 978-83-7969-707-6

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63, faks (42) 665 58 62

Pedagogika i dydaktyka, włączynie szkoły, mogą osiągnąć swoje cele w całej pełni m.in. pod warunkiem pomyślnego stanu zdrowia wychowanka. Dlatego między ich dążeniami a postulatami higieny szkolnej konieczne okazuje się doprowadzenie do rozumnego kompromisu. Ten zaś będzie miał tym pewniejsze widoki trafnego ustalenia i dobrych wyników, im lepiej pedagog zapozna się ze sprawami zdrowotnymi, a lekarz szkolny z zagadnieniami wychowania i nauczania. Obie strony są tedy skazane na ciągłe wzajemne udzielanie sobie wiadomości i spostrzeżeń.

Eugeniusz Piasecki, *Higiena szkolna*

Spis treści

Wstęp	9
Rozdział I. Kształtowanie się koncepcji higieny szkolnej w okresie międzywojennym i jej uwarunkowania	21
1. Geneza zainteresowania higieną szkolną w Europie	21
2. Formowanie się polskiego modelu higieny szkolnej do I wojny światowej	36
3. Założenia ideowo-organizacyjne i struktura władz w zakresie higieny szkolnej w II RP	60
Rozdział II. Higiena szkolna wobec materialnego środowiska szkoły	85
1. Budownictwo szkolne i wymagania higieniczne z nim związane a obowiązujące regulacje prawne	85
2. Stan sanitarno-higieniczny lokali szkolnych	108
3. Składniki materialnego środowiska szkoły jako przedmiot badań naukowych	117
4. Polska recepcja zagranicznych rozwiązań w dziedzinie higienizacji materialnej bazy szkół	126
Rozdział III. Opieka higieniczno-lekarska nad zdrowiem uczniów w szkołach powszechnych i średnich	135
1. Założenia i organizacja opieki medycznej w szkolnictwie ogólnokształcącym	135
2. Stan zdrowia dzieci i młodzieży w wieku szkolnym	147
3. Realizatorzy szkolnej opieki higieniczno-lekarskiej	154
Rozdział IV. Higieniczne aspekty edukacji szkolnej	173
1. Właściwości fizyczne i psychiczne dzieci i młodzieży polskiej jako podstawa kształcenia i wychowania	173
2. Higiena nauczania i wychowania oraz badania prowadzone w tym zakresie	182
3. Nauczyciel i jego zdrowie w procesie nauczania i wychowania	196
4. Środki dydaktyczne w aspekcie higienicznym	203
5. Zdrowie indywidualne i społeczne w dyskursie nad polskim systemem edukacji	207
Rozdział V. Propagowanie higieny w pracy dydaktyczno-wychowawczej szkół	211
1. Miejsce higieny/nauki o zdrowiu w programach nauczania szkół ogólnokształcących	211
2. Metodyka edukacji zdrowotnej	233
3. Edukatorzy zdrowotni	241
4. Prace na rzecz propagowania zdrowia w szkole	248

Podsumowanie	263
Wykaz skrótów	269
Bibliografia – najważniejsze źródła	273
<i>The school hygiene in general education in the Second Republic of Poland (1918–1939)</i> – Summary	289
Od redakcji	293

Wstęp

Reformowanie wychowania i nauczania, jakie dokonano się w drugiej połowie XIX i początkach wieku XX, zawdzięcza sporo rozwojowi higieny szkolnej, która inspirowała do rozleglejszego i wnikliwszego spojrzenia na praktykę szkolną oraz pobudzała do poszukiwań bardziej optymalnych rozwiązań organizacyjnych, programowych i metodycznych w dziedzinie szeroko pojętej edukacji. Narastająca świadomość ważności zdrowia jako podstawy wychowania i kształcenia zyskała intensywniejsze uzasadnienie ze strony higieny szkolnej, wyodrębniającej się z higieny ogólnej, jako nauki zajmującej się zachowaniem zdrowia, stanowiącej jedną z najstarszych dyscyplin medycznych. Postęp w pedagogice, wiążący się pod koniec XIX w. z rozwojem psychologii eksperymentalnej, współgrał z osiągnięciami nauk medycznych. Szczególnie bakteriologia, okulistyka i pediatria odegrały w procesie formowania się higieny szkolnej ważną rolę. Można łączyć rozwój higieny szkolnej ze stopniowym wprowadzaniem obowiązku szkolnego i upowszechnianiem nauczania, jakie dokonywały się w drugiej połowie wieku XIX, mając jednakże świadomość daleko głębiej sięgających w przeszłość związków pedagogiki i medycyny. W czasach nowożytnych John Locke – na gruncie europejskim, zaś Sebastian Petrycy z Pilzna – na gruncie polskim, jako lekarze zajmujący się edukacją, wydają się być postaciami wyznaczającymi początki tych związków. Traktowanie zdrowia uczniów jako ważnego zagadnienia można uznać za swoisty wskaźnik postępu pedagogicznego, a taki daje się odnaleźć już w renesansowej praktyce edukacyjnej. Dbałość o zdrowie młodych pokoleń w czasie pobytu w szkole pozostawała – do czasu rozwinięcia się higieny szkolnej – w obszarze edukacji fizycznej, a w polskiej tradycji wychowawczej owo łączne traktowanie higieny szkolnej i wychowania fizycznego, będące dziedzictwem dorobku Komisji Edukacji Narodowej, trwało stosunkowo długo, bo do końca XIX w. Pojmowanie zespołu zabiegów podnoszących stan zdrowia i poprawiających sprawność fizyczną jako edukacji fizycznej jest efektem tej spuścizny.

W czasie zaborów szczególna dbałość Polaków zarówno o sprawy zachowania bytu biologicznego narodu, jak i o utrzymanie narodowego ducha sprawiły, że w okresie niepodległości odrodzona Polska weszła z niemałym dorobkiem

wypracowanym w dziedzinie medycyny, szkolnictwa i oświaty, a nawet wspólnej ich części, a mianowicie – higieny szkolnej. Co więcej, współpracę polskich lekarzy i pedagogów na rzecz poddawanego edukacji w zaborczej szkole lub poza nią młodego pokolenia Polaków można traktować jako wyraz uczuć patriotycznych i swego rodzaju walki o przyszłość własnej Ojczyzny¹.

Powstanie niepodległego państwa polskiego po I wojnie światowej dało z jednej strony nowe perspektywy szkolnictwu, a z drugiej – przypadło na czas „krzepnięcia” i poszukiwania tożsamości higienistów szkolnych. Stąd też nałożenie się wypracowywania modelu nowej szkoły z poszukiwaniem rozwiązań uczynienia jej nie tylko miejscem nieszkodliwym dla ucznia, ale środowiskiem zdrowym i zdrowie promującym. Praca o znamienym tytule, wyznaczającym wspólny kierunek działań pedagogów i lekarzy szkolnych ukazała się po raz pierwszy w Krakowie w 1917 r.² Jej tytuł *Szkoła jako krzewicielka kultury zdrowotnej i energii twórczej* odnosił się bowiem do „zdrowej szkoły”, która poprzez „zdrowych uczniów” działać miała na rzecz zdrowia publicznego, „krzewiąc za ich pośrednictwem kulturę zdrowotną”.

W odrodzonej Polsce osiągnięcia polskiej myśli i praktyki w zakresie higieny szkolnej wypracowane w okresie niewoli współgrały z potrzebą stworzenia systemu edukacji, który miał skompensować wieloletni brak polskiej szkoły pod zaborami. Usankcjonowanie obowiązku szkolnego oraz tworzenie koncepcji programowej i organizacyjnej polskiego szkolnictwa sprawiły, że perspektywa widzenia nowej polskiej szkoły i wizja zdrowia narodu spłoty się. Stąd też szeroki obszar wspólnego działania w zakresie tworzenia koncepcji i ich realizacji zarówno środowiska pedagogicznego, jak i medycznego na rzecz wychowania zdrowego, silnego i pożytecznego obywatela.

Historyczny rozwój higieny szkolnej w Drugiej Rzeczypospolitej nie został dotychczas gruntownie zanalizowany i w pełni opracowany. Wnikliwe, a zarazem szerokie ujmowanie dziejów higieny szkolnej w połączeniu z wychowaniem fizycznym znaleźć można w opracowaniu Leonarda Szymańskiego³. Praca ta jednak dotyczy lat 1815–1915 i jedynie obszaru Królestwa Polskiego. Kontynuacji – w przestrzeń czasową dwudziestolecia międzywojennego – historiograficznych rozważań podjętych przez tego autora, łączących w harmonijny sposób wątki z zakresu pedagogiki, kultury fizycznej i medycyny, a przy tym niezwykle wyczerpujących i doskonale udokumentowanych źródłowo, nie podjęto do tej pory. Okres dwudziestolecia międzywojennego stanowił bowiem tylko część rozważań Macieja Demela zawartych w pracy pt. *Z dziejów promocji zdrowia w Polsce* dotyczącej całości historii promocji zdrowia w Polsce⁴. Higiena szkolna w Drugiej Rzeczy-

¹ J. C a b a j, „Walczyć nauką za sprawę Ojczyzny”. *Zjazdy ponadzaborowe polskich środowisk naukowych i zawodowych jako czynnik integracji narodowej (1869–1914)*. Rozprawy naukowe nr 87, Siedlce 2007.

² K. S o s n o w s k i, *Szkoła jako krzewicielka kultury zdrowotnej i energii twórczej*, Kraków 1917.

³ L. S z y m a ń s k i, *Higiena szkolna i wychowanie fizyczne w szkolnictwie ogólnokształcącym w Królestwie Polskim 1815–1915*, Wrocław 1979.

⁴ M. D e m e l, *Z dziejów promocji zdrowia w Polsce*, t. I–II, Kraków 2000.

pospolitej została więc potraktowana tutaj dość zdawkowo i bez precyzyjnego wskazania bazy źródłowej. Inne dzieło tego autora, powiązane z higieną szkolną poprzez osobę uznawanego za jej głównego twórcę i organizatora w dwudziestolecie międzywojennym – Stanisława Kopczyńskiego – ze względu na swój biograficzny charakter daje orientację tylko częściową w problemach wchodzących w zakres podjętego tematu⁵. Cezary Korczak i inni autorzy poświęcili tej postaci – kojarzonej pierwszoplanowo z międzywojenną polską higieną szkolną – wiele opracowań o nieco węższym zakresie niż monografia M. Demela⁶. W pewnym związku z tematem, w tej kategorii publikacji, wskazać można opracowania historyka medycyny Andrzeja Śródki dotyczące sylwetek innych lekarzy znaczących dla podjętego tematu⁷. Podobnie jak w pracy M. Demela pt. *Z dziejów promocji zdrowia* również w publikacji Wiesławy Leśnikowskiej-Ścigalskiej pt. *Higiena i medycyna szkolna w Polsce wczoraj, dziś, jutro* (Mysłowice 2004) okres dwudziestolecia międzywojennego został potraktowany dość ogólnikowo i fragmentarycznie jako etap historycznego rozwoju higieny szkolnej rozpatrywany w szerokiej perspektywie od czasów polskiego Oświecenia do początku wieku XXI. Bardzo syntetycznie podjął temat higieny szkolnej okresu międzywojnia Sławomir Radiukiewicz w rozdziale *Historia i drogi rozwoju medycyny szkolnej* stanowiącym część pracy pt. *Zdrowie i szkoła*. Podobne ujęcie, choć wzbogacone o dokumentacyjny walor osobistego uczestnictwa w prezentowanych wydarzeniach, pojawiło się w podręczniku pt. *Higiena szkolna* pod red. Marcina Kacprzaka⁸. Wątki retrospektywne znaleźć można również w podręczniku higieny szkolnej wydanym w 1949 r. autorstwa innego znanego polskiego higienisty okresu międzywojennego – Witolda Gądzikiewicza⁹. Zajmujący się polską higieną szkolną po II wojnie światowej Jerzy Serejski, jako wprowadzenie do omawianego w swej rozprawie doktorskiej okresu zaprezentował główne założenia higieny szkolnej w jednym z serii artykułów publikowanych na łamach czasopisma „Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna”¹⁰. Podejmowano również rozważania dotyczące higieny szkolnej w Drugiej Rzeczypospolitej, skoncentrowane na wybranych obszarach Polski.

⁵ Tenże, *Nauczyciel zdrowia. Życie i dzieło doktora Stanisława Kopczyńskiego 1873–1933–1973*, Warszawa 1972. Inne monografie M. Demela dotyczyły postaci higienistów polskich. Zob. np.: tenże, *Wysoko jak król Zygmunt. Życie i dzieło dra Stanisława Markiewicza*, Warszawa 1977; tenże, *W służbie Hygei i Syreny. Życie i dzieło dr. Józefa Polaka*, Warszawa 1970.

⁶ C. Korczak, *Wspomnienie z działalności dr. Stanisława Kopczyńskiego w Warszawskim Towarzystwie Higienicznym*, [w:] *W setną rocznicę urodzin Stanisława Kopczyńskiego – twórcy higieny szkolnej w Polsce*, red. J. Rzepka, Katowice–Wisła 1973, s. 13–14.

⁷ *Album lekarzy i farmaceutów polskich: M. Kacprzak*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny” (AHiFM) 1988, t. LI, z. 4, s. 547–548; *Witold Gądzikiewicz*, tamże 1987, t. L, z. 4, s. 655–656; *Kazimierz Karaffa-Korbutt*, tamże 1985, t. XLVIII, z. 1, s. 131.

⁸ M. Kacprzak, *Higiena szkolna w rozwoju historycznym*, [w:] *Higiena szkolna*, red. M. Kacprzak, Warszawa 1958, s. 19–23.

⁹ W. Gądzikiewicz, *Krótki podręcznik higieny szkolnej*, Warszawa 1949.

¹⁰ J. Serejski, *Higiena szkolna w międzywojniu. Z dziejów opieki zdrowotnej w szkołach (2)*, „Wychowanie Fizyczne i Higiena Szkolna” 1983, nr 5, s. 202–203. Por. tenże, *Teoria i praktyka higieny szkolnej w Polsce w latach 1945–1970*, Akademia Medyczna w Warszawie, Warszawa 1970.

Do tej kategorii można zaliczyć artykuł o śląskiej higienie szkolnej autorstwa Krzysztofa Brożka¹¹, o medycynie szkolnej w Piotrkowie Trybunalskim¹² czy z kręgu łódzkiej historiografii medycznej – rozprawę doktorską Anny Cisińskiej¹³.

Jednak prace, do których się odniesiono, należałoby potraktować jako tworzone w perspektywie badawczej historii medycyny. Ukazało się też kilka wydawnictw, które są powiązane z podjętym tematem lub dotyczą pokrewnych zagadnień. Wśród tych publikacji można wymienić prace wspomnianego już M. Demela dotyczące wychowania zdrowotnego¹⁴, C. Korczaka poświęcone nauczaniu higieny¹⁵ oraz prace Wiesława Jamrożka¹⁶ i Małgorzaty Posłusznej¹⁷. W zdecydowanej jednak większości ujęć dotyczących higieny szkolnej w dwudziestoleciu międzywojennym aspekty pedagogiczne tego zagadnienia pozostawały poza obszarem zainteresowań badaczy.

W niniejszej pracy podjęto zatem próbę przedstawienia ogólnego procesu kształtowania się i rozwoju higieny szkolnej w szkolnictwie ogólnokształcącym w Drugiej Rzeczypospolitej. O ile uzasadnionym byłoby łączne omawianie higieny szkolnej wraz z wychowaniem fizycznym mniej więcej do końca XIX w., to byłoby nieuprawnione merytorycznie takie ich traktowanie w okresie Drugiej Rzeczypospolitej. Związek wychowania fizycznego i higieny szkolnej był wówczas wciąż bliski, ale zróżnicowanie przedmiotu ich zainteresowań i metod oddziaływań odzwierciedlało się również w formalnym wydzieleniu członów nazwy tworzących określenie Referatu Higieny Szkolnej i Wychowania Fizycznego. Nazwa ta oddawała bowiem odrębność higieny szkolnej od wychowania fizycznego. Stąd ujmowanie higieny szkolnej jako tzw. biernej lub inaczej ochronnej edukacji fizycznej, zaś wychowania fizycznego jako czynnej, a więc wzmacniającej siły i zasoby zdrowia dyscypliny. Higiena szkolna była natomiast rozumiana jako dziedzina zajmująca się usuwaniem wpływów szkodliwych, zagrażających prawidłowemu

¹¹ K. Brożek, *Rys higieny szkolnej województwa śląskiego w latach 1922–1939*, „Zdrowie Publiczne” (ZP) 1977, t. LXXXVIII, nr 8, s. 514–526.

¹² A. Felchner, *Rozwój medycyny szkolnej w Piotrkowie Trybunalskim i powiecie piotrkowskim w II Rzeczypospolitej*, AHiFM 2007, t. LXX, s. 86–91.

¹³ A. Cisińska, *Opieka medyczna w łódzkich przedszkolach i szkołach powszechnych II Rzeczypospolitej*, Uniwersytet Medyczny w Łodzi, Łódź 2008.

¹⁴ M. Demel, *Wychowanie zdrowotne: geneza, rozwój, stan posiadania, perspektywy*, „Wychowanie Fizyczne i Zdrowotne” 1992, t. XXXII, s. 4–8; tenże, *Wychowanie zdrowotne jako dyscyplina pedagogiczna*, tamże, 1965, nr 3; tenże, *O wychowaniu zdrowotnym*, PZWS, Warszawa 1968; tenże, *Pedagogika zdrowia*, wyd. 2, Warszawa 1980.

¹⁵ C. Korczak, *Rozwój i nauczanie higieny*, „Problemy Higieny” 1993, t. XL; tenże, *Działalność Polskiego Towarzystwa Higienicznego w dziedzinie oświaty zdrowotnej i nauczanie higieny w aspekcie wytycznych problematyki WHO*, tamże, 1986, t. XXIX; tenże, *Problemy higieny i zdrowia*, PZWS, Warszawa 1988.

¹⁶ W. Jamrożek, *Problematyka opieki nad dzieckiem na kongresach i zjazdach pedagogicznych w Polsce do 1939 r.*, [w:] *Kongresy i zjazdy pedagogiczne w Polsce w XX wieku*, red. A. Kicowska, Toruń–Olsztyn 2001, s. 121–137.

¹⁷ M. Posłuszna, *Edukacja zdrowotna w świetle dyskusji i postanowień kongresów pedagogicznych II Rzeczypospolitej*, [w:] *Kongresy i zjazdy...*, s. 106–120.

rozwojowi ucznia i jego zdrowiu¹⁸. Ustalenia pojęciowe, wydzielające dwa działy wychowania fizycznego – ochronne i czynne, dokonane u progu niepodległości Polski ewoluowały, by w latach trzydziestych ubiegłego wieku ulec niemal odwróceniu. Znaleźć bowiem wtedy można pojmowanie higieny szkolnej jako mieszczącej w sobie wychowanie fizyczne. Pod mianem higieny szkolnej rozumiano wówczas „[...] całokształt zagadnień zdrowotnych, dotyczących szkoły [...] inaczej mówiąc zbiór obowiązków szkoły w stosunku do zdrowia ucznia”¹⁹. Stąd też wynika podstawowy problem badacza, który przy tak szerokim określaniu zakresu higieny szkolnej podejmuje się jej eksploracji, określając przy tym jako ramy czasowe tych poszukiwań lata 1918–1939. Skatalogowanie działów higieny szkolnej w początkach dwudziestolecia międzywojennego na podstawie struktury pierwszych dwóch za nią odpowiedzialnych ministerialnych agend obrazuje tę trudność. W 1918 r. Wydział Higieny Szkolnej w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (MWRiOP) obejmował bowiem 7 działów, tj. higienę nauczania, pedagogię leczniczą, wychowanie fizyczne, nauczanie i propagandę higieny, muzeum higieny szkolnej, wizytacje higieniczne w szkołach oraz kierowanie pracą lekarzy szkolnych. Z kolei strukturę Wydziału Higieny Szkolnej w Ministerstwie Zdrowia Publicznego stanowiły działy również w liczbie siedmiu, którymi były: dozór szczegółowy nad stanem sanitarnym budynków i urządzeń szkolnych, zwalczanie chorób zakaźnych w szkołach, bezpośredni dozór nad pracą lekarzy na rzecz szkół, pośredni dozór nad pracą lekarzy szkolnych, pomoc medyczna dla dzieci i młodzieży szkolnej, pomoc i opieka społeczna dla uczniów, pedagogika lecznicza. Wobec tak szerokiego spectrum zagadnień higieny szkolnej, jakie można byłoby przyjąć jako uszczegółowienie przedmiotu badań Autorka wyznaczyła pole swoich rozważań, odnosząc je do higieny szkolnej na poziomie szkolnictwa powszechnego i średniego ogólnokształcącego. Wzajemnie warunkujące się te dwa obszary higienicznej działalności miały jednak odrębną specyfikę, prawne podstawy funkcjonowania, organizację, zarządzanie i finansowanie. Ujmowanie zagadnień higieny szkolnej równoległe z kwestiami organizacji szkolnictwa jeszcze tę sprawę dodatkowo skomplikowało. To też sprawiło, że szereg problemów przedstawiono w sposób bardziej analityczny. Omawiając rozwój higieny szkolnej, skoncentrowano się na najistotniejszych i najmocniej rozwiniętych jej działach. Przede wszystkim odniesiono się do bazy materialnej szkół i jej stanu sanitarnego, gdyż to właśnie wzorowe pod względem higienicznym budynki i lokale szkolne miały być w założeniach traktowane jako podstawowy środek edukacji zdrowotnej. Podjęto również rozważania na temat opieki higieniczno-lekarskiej w szkołach powszechnych i średnich ogólnokształcących, gdyż z jednej strony jej organizacja warunkowała możliwości współdziałania lekarzy i pedagogów

¹⁸ S. Ciechanowski, *Wychowanie fizyczne w szkole*, „Czasopismo Pedagogiczne” 1918, z. 1, 2 i 3, s. 2.

¹⁹ M. Kacprzak, *Współczesne poglądy na higienę szkolną*, „Praca i Opieka Społeczna” 1933, nr 3, s. 247.

na rzecz zdrowia uczniów. Z drugiej strony poziom tej opieki i jej zróżnicowanie na obu szczeblach systemu edukacji stanowiły niejako odbicie polityki zarówno oświatowej, jak i zdrowotnej w Drugiej Rzeczypospolitej. Zajęto się też sprawami styku oddziaływań pedagogicznych i medycznych, jakim był dział higieny nauczania/wychowania. W obu zakresach starano się uwzględnić zarówno postulatywny aspekt higieny szkolnej, jak i uwarunkowania oraz przedstawić realizacyjny jej wymiar. Tego ostatniego obszaru badań nie można uznać za wyczerpany. Przyczyniły się do tego braki źródłowe, jak i specyfika organizacji opieki medycznej w szkołach, która takie materiały źródłowe mogłaby pozostawić. Sprawozdania lekarskie przesyłane władzom ministerialnym podzieliły los większości dokumentacji zgromadzonej w MWRiOP, a więc znalazły się wśród utraconych w czasie II wojny światowej. Dane z tych sprawozdań były opracowywane i drukowane do początku lat trzydziestych, kiedy to na skutek polityki oszczędnościowej ich wydawania zaprzestano, a więc próba wykorzystania tychże materiałów do oceny całości okresu dwudziestolecia międzywojennego jest z góry skazana na niepowodzenie. Dodatkowe utrudnienia wynikały ze sposobu zbierania i opracowywania danych dotyczących zdrowia uczniów i jego stanu w Drugiej RP w czasie, kiedy wyniki tych badań były publikowane. Sposób gromadzenia danych medycznych przez lekarzy szkolnych był krytykowany jako dotyczący zbyt rozległego zakresu i nadmiernie uszczegółowiony, a w efekcie niewykonalny, co dawało podstawy do traktowania tych danych jako nierzetelne. Gdyby nawet przyjąć, że tak nie było, to i tak próba badawcza nie mogłaby być uznana za reprezentatywną. W związku z trudnościami w określeniu mierników zdrowia w okresie międzywojennym, jak i wskutek wspomnianego objęcia stałą opieką medyczną nieznaczącej części (ok. 5%) szkół powszechnych w Polsce, zrezygnowano z prób ilościowego ujmowania kwestii stanu zdrowia uczniów.

Koncentrując się na treściach kształcenia, w dość szerokim zakresie uwzględniono analizę programów nauczania. Odniesiono się również do metod, form i środków stosowanych w szkolnej edukacji zdrowotnej. Nie podjęto wątku sytuowanej w obrębie higieny szkolnej pedagogii leczniczej, traktując ją jako wyodrębniającą się z niej subdyscyplinę pedagogiczną, która mogłaby stanowić odrębny przedmiot badań. Opieka społeczna realizowana w ramach higieny szkolnej w znacznej swej części realizowana była poza szkołą poprzez organizowanie kolonii i półkolonii, stąd też pojawiającą się w szkole formę – w postaci dożywiania – jedynie zasygnalizowano. Z uwagi na *stricte* medyczny wymiar prowadzonych na terenie szkoły działań zapobiegających rozprzestrzenianiu się chorób zakaźnych ograniczono się w tym względzie do przeglądu wydawanych w tej sprawie przepisów.

W niniejszej pracy podjęto zatem próbę przedstawienia ogólnego procesu kształtowania się i rozwoju higieny szkolnej w szkolnictwie ogólnokształcącym w Drugiej Rzeczypospolitej. Zamiarem Autorki było ukazanie roli higieny szkolnej

w procesie nauczania i wychowania z uwzględnieniem najistotniejszych społeczno-ekonomiczno-politycznych uwarunkowań tego okresu oraz przedstawienie dorobku polskiej myśli pedagogicznej oraz medycznej w tej dziedzinie, a także obszaru dyskusji nad jej zagadnieniami oraz osiągnięć w tym zakresie. W pracy ograniczono się do rozwoju higieny szkolnej w szkołach powszechnych i średnich ogólnokształcących podległych MWRiOP.

Celem pracy było więc skatalogowanie składowych, a więc działów higieny szkolnej, których główna linia wyznaczyła konstrukcję niniejszej rozprawy, a także zrekonstruowanie zadań, jakie miały być realizowane w obrębie tych działów. Trzeba przy tym zaznaczyć, że przedmiot zainteresowań badawczych stanowiło zaprezentowanie strategii działań i projektów praktycznych w tych obszarach higieny szkolnej, ich uwarunkowań, a także dyskusji społecznej wobec nich prowadzonej. Problem praktycznej realizacji założeń koncepcyjnych i organizacyjnych higieny szkolnej przez placówki szkolne jest oddzielnym zagadnieniem, którego zbadanie byłoby ewentualnie możliwe w ujęciu egzemplarycznym, po przeprowadzeniu archiwalnych kwerend w tych ośrodkach, w których taki materiał został zachowany. Jest to problem badawczy, który wymaga jednak odrębnego potraktowania.

Rozprawa jest monografią o historyczno-pedagogicznym charakterze. Okres historyczny, którego rozprawa dotyczy, zamyka się w latach 1918–1939. Z uwagi jednak na to, że fakty i zjawiska, które zaistniały w tym okresie były kontynuacją wcześniejszych zdarzeń, stąd też wykroczone w niektórych obszarach poza dolną cezurę czasową tego przedziału.

Z uwagi na obecność w strukturze ludności II RP wielu przedstawicieli mniejszości narodowych i odmienności kulturowych z tego faktu wynikających, szczególnie w obszarze szkolnictwa, problematyka higieny szkolnej w odniesieniu do placówek dla tych grup przeznaczonych wymagałaby oddzielnych badań. Byłoby to ważne zwłaszcza w stosunku do szkół dla wyznawców religii mojżeszowej. Wśród lekarzy był duży odsetek tej grupy wyznaniowej, a ich aktywność społeczna i zawodowa koncentrowała się w odrębnych organizacjach, takich jak np. : Towarzystwo Ochrony Zdrowia Ludności Żydowskiej (TOZ), CENTOS, GMI-LATH CHESED, ORT, CEKABE²⁰. Również statystyki dotyczące higieny szkolnej prowadzono często oddzielnie dla dwóch grup uczniów²¹.

²⁰ M. Schaff, *O koordynację pracy społecznej*, „Almanach Zdrowia”, Lwów 1939, R. IV, s. 32–36. Zob. też np.: L. Wulman, *Centrala TOZ-u wobec tragicznej nędzy dzieci żydowskich*, „TOZ – Jedyń /Medycyna Społeczna” 1932, R. V, s. 35. Por. też: I. Einhorn, *Tradycyjne żydowskie organizacje społeczne*, AHiFM 2007, t. LXX, s. 98–102.

²¹ Zob. np. M. Litwak, *Skala wzrostu i ciężaru dzieci żydowskich w wieku szkolnym*, „TOZ – Jedyń /Medycyna Społeczna” 1932, R. V, nr 11–12, s. 169. Por.: L. Wulman, *Dwadzieścia lat pracy zdrowotnej wśród Żydów*, AZ, Lwów 1939, R. IV, s. 5–8; A. Blatt, *Działalność TOZ-u – oddział we Lwowie – za rok 1938*, tamże, s. 9–31; G. Fynkler, *TOZ – lwowski młodzieży ortodoksyjnej*, tamże, s. 37–40.

Poddanie analizie zgromadzonego materiału źródłowego dotyczącego podjętego tematu doprowadziło do sformułowania następujących głównych problemów badawczych:

– Jakie były założenia organizacyjno-prawne i koncepcja higieny szkolnej w Drugiej Rzeczypospolitej?

– Jakie były uwarunkowania i efekty realizacji założeń organizacyjnych higieny szkolnej oraz ich znaczenie dla budowanego modelu szkolnej opieki higieniczno-lekarskiej?

Uszczegółowiając te problemy badawcze postawiono następujące pytania:

– Jakie czynniki wpłynęły na formowanie się modelu higieny szkolnej w Drugiej Rzeczypospolitej?

– Jakie były założenia dotyczące bazy materialnej szkolnictwa ogólnokształcącego w Polsce z punktu widzenia higieny szkolnej i w jakim stopniu można poddać ocenie ich realizację?

– Jakie były podstawy organizacyjne opieki higieniczno-lekarskiej w szkołach w zależności od ich poziomu i co rzutowało na możliwości realizacyjne w tym zakresie?

– Kim byli i czym charakteryzowali się realizatorzy szkolnej opieki higieniczno-lekarskiej?

– Jak oceniano proces nauczania i wychowania w świetle postulatów higieny szkolnej?

– Jakie badania naukowe w zakresie higieny szkolnej podejmowano w Polsce międzywojennej?

– Jak odzwierciedlała się nauka o zdrowiu w koncepcji programowo-metodycznej szkolnictwa ogólnokształcącego w Drugiej Rzeczypospolitej?

Rozprawa została przygotowana w głównej mierze w oparciu o źródła drukowane. Podstawową, najliczniejszą i zasadniczą podgrupę tej kategorii źródeł stanowią artykuły z czasopism pedagogicznych i medycznych.

Problematyka higieny szkolnej była obecna w publicystyce periodyków pedagogicznych zarówno centralnych, jak i regionalnych, takich jak: „Oświata i Wychowanie”, „Pedagogium”, „Nauczyciel Polski”, „Przegląd Pedagogiczny”, „Kwartalnik Pedagogiczny”, „Ruch Pedagogiczny”, „Kultura Pedagogiczna”, „Muzeum”, „Szkoła Specjalna”, „Miesięcznik Pedagogiczny”, „Sprawy Szkolne”, „Szkoła Powszechna”, „Chowanna”, „Głos Nauczycielski”, „Opieka nad Dzieckiem”, „Życie Dziecka”, „Życie Młodych” oraz w „Dziennikach Urzędowych Kuratorów Okręgów Szkolnych”²². Artykuły te można zaklasyfikować jako: informacyjne, sprawozdawcze, analityczne, polemiczno-oceniające oraz postulatywne. Jednak najmocniej problematyka

²² Por.: S. Możdżeń, *Bibliografia polskich czasopism pedagogicznych (do 1979 r.)*, Kielce 1981; M. J. Żmichowska, *Wybrane zagadnienia czasopism pedagogicznych w Polsce w latach 1918–1939*, Olsztyn 1992; W. Goriszowski, *Przegląd ważniejszych czasopism pedagogicznych wychodzących w Polsce do 1939 roku*, „Chowanna” 1959, z. 9–10; W. Czerniewski, *Czasopisma pedagogiczne w Polsce okresu międzywojennego*, „Nowa Szkoła” 1968, nr 10–11.

higieny szkolnej była reprezentowana na łamach czasopisma „Wychowanie Fizyczne”. Periodyk ten przez niemal cały okres dwudziestolecia międzywojennego stanowił forum relacjonowania wszelkich wydarzeń związanych z higieną szkolną w kraju i zagranicą, w tym również dorobku bibliograficznego z tej dziedziny oraz wymiany doświadczeń i dyskusji. Prezentowano na jego łamach obowiązujące przepisy i postulaty w zakresie higieny szkolnej. Za swoje zasługi dla higieny szkolnej „Wychowanie Fizyczne” uzyskało nagrodę w Konkursie im. Grzegorza Piramowicza. Czasopismo poświęcone wyłącznie tej tematyce pn. „Higiena Szkolna” zaczęło się ukazywać w 1939 r., stąd jego obecność wśród wykorzystywanych periodyków nie mogła się w wyraźny sposób zaznaczyć. Charakter bardziej praktyczny i metodyczny miały artykuły publikowane w takich periodykach, jak: „Wychowanie Fizyczne w Szkole”, „Przyjaciel Szkoły”, „Trzeźwość”, „Świt”. Posłużono się też artykułami zamieszczanymi w innych czasopismach, np. „Samorząd” – ze względu na obecność na jego łamach tekstów dotyczących budownictwa szkolnego.

Drugą podgrupę wśród artykułów stanowiły publikacje zawarte w czasopismach medycznych, ze względu na fakt nasycenia materiałami obfitującymi w wątki związane z higieną szkolną²³. Tutaj właśnie odnaleźć można było odzwierciedlenie dyskusji, jaką wokół problemów higieny szkolnej toczono w środowisku lekarskim. Wśród periodyków zamieszczających na swych łamach zarówno relacje lekarzy szkolnych, jak i artykuły dyskusyjne, polemiki oraz sprawozdania z badań należy wymienić następujące tytuły: „Warszawskie Czasopismo Lekarskie”, „Zdrowie”/„Zdrowie Publiczne”, „Lekarz Polski”, „Polska Gazeta Lekarska”, „Medycyna Doświadczalna i Społeczna”, „Archiwum Higieny”, „Pamiętnik Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego”, „Medycyna”, „Nowiny Lekarskie” oraz „Nowiny Społeczno-Lekarskie”²⁴. Pierwsze z wymienionych czasopism było organem Polskiego Towarzystwa Medycyny Społecznej²⁵, stąd ze względu na traktowanie higieny szkolnej jako składowej higieny społecznej pojawiało się na jego łamach wiele aktualnych wówczas kwestii, dotyczących higieny szkolnej²⁶. Podobnie czasopismo „Zdrowie” jako organ Polskiego Towarzystwa Higienicznego higienę szkolną wpisywało do kręgu najczęściej poruszanych tematów. Stanisława Adamowiczowa nazwała je nawet „zaocznym studium higieny”²⁷. Wśród publikujących

²³ Por.: B. Szczepeńska, *Czasopiśmiennictwo pedagogiczne i medyczne jako źródło do badań nad historią higieny szkolnej w Drugiej Rzeczypospolitej*, AHiFM 2001, t. LXX, s. 145–147.

²⁴ Zob. np. G. Wrona, *Naukowe czasopisma medyczne i farmaceutyczne w Polsce w latach 1918–1939*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2001, t. IV, z. 1.

²⁵ W. Knappe, *Polskie Towarzystwo Medycyny Społecznej. Rys historyczny*, „Warszawskie Czasopismo Lekarskie” 1926, nr 11, s. 45.

²⁶ B. Szczepeńska, *Szkoła, uczeń, nauczyciel na łamach „Warszawskiego Czasopisma Lekarskiego” w latach 1924–1939*, [w:] *Czasopiśmiennictwo okresu Drugiej Rzeczypospolitej jako źródło do historii edukacji*, red. I. Michalska, G. Michalski, Łódź 2010, s. 33–42.

²⁷ S. Adamowiczowa, *Miesięcznik „Zdrowie” w Polsce międzywojennej*, ZP 1965, nr 10, s. 454. Zob. też M. Kacprzak, *Zdrowie – Zdrowie Publiczne*, tamże 1965, nr 10; M. Demel, *Czasopismo „Zdrowie” jako promotor oświaty zdrowotnej*, tamże, 1985, nr 5–6, s. 211–225.

na jego łamach znaleźć można autorów, których prace były mocno związane z zagadnieniami higieny szkolnej, m.in. Stanisława Kopczyńskiego, Marcina Kacprzaka i Karola Mitkiewicza.

Odrębną grupę źródeł drukowanych stanowią wydawnictwa urzędowe, a więc normatywne akta urzędowe, zestawienia statystyczne, programy nauczania; źródła z tej grupy wraz z opracowaniami posłużyły do przedstawienia założeń w zakresie higieny szkolnej oraz odtworzenia sytuacji społeczno-ekonomiczno-oświatowej, towarzyszącej formułowaniu postulatów higieny szkolnej i ich realizacji.

Kolejna grupa źródeł to książki (w tym podręczniki) i inne materiały pomocnicze, których treść łączyła się z zagadnieniami higieny szkolnej.

Ostatnią grupę źródeł drukowanych stanowią opublikowane w dwudziestolecium międzywojennym prace pedagogów, psychologów i lekarzy.

Niewielką częścią źródeł są materiały archiwalne związane głównie z funkcjonowaniem ministerialnych agend higieny, pochodzące z zespołu akt MWRiOP, przechowywane w Archiwum Akt Nowych w Warszawie, w szczególności akta osobowe osób, które ubiegały się o stanowiska w tym resorcie.

Opracowania zgromadzonego materiału badawczego dokonano, posługując się w pierwszym rzędzie metodami badań historycznych. Aby odtworzyć fragment dziejów będący przedmiotem zainteresowania niniejszej rozprawy, zastosowano metodę indukcyjną. Wykorzystano także metodę wyjaśniania historycznego z odmianami: wyjaśnianiem genetycznym, deskrypcyjnym, definicyjnym, strukturalnym i kauzalnym²⁸. Zastosowano także – z uwagi na specyfikę materiału źródłowego, gdzie dominowały periodyki – metodę analizy prasy. Jej użycie pozwoliło na dokonanie analizy jakościowej wydawnictw intensywnie działających na rzecz promocji zdrowia w szkole²⁹.

Struktura pracy ma charakter problemowy i składa się z pięciu rozdziałów.

W pierwszym rozdziale przedstawiona została geneza zainteresowania higieną szkolną na kontynencie europejskim, formowanie się światowego ruchu higienicznego, z uwzględnieniem uczestnictwa w nim Polaków. Ponadto próbowano przeanalizować aktywność środowisk związanych z higieną szkolną na ziemiach polskich w okresie zaborów. Podjęto tutaj próbę oddania specyfiki światowego ruchu higienicznego i jego związków z formowaniem się koncepcji zdrowia publicznego. Odniesiono się również do tworzenia się koncepcji higieny szkolnej w okresie międzywojennym. Starano się wykazać łączność pomiędzy kontynuacją dorobku z okresu przed I wojną światową z jego rozwinięciem w dwudzie-

²⁸ J. Topolski, *Metodologia historii*, Warszawa 1984, s. 445–448; B. Miśkiewicz, *Wstęp do badań historycznych*, Warszawa–Poznań 1974, s. 194–196.

²⁹ I. Michalska, *Wybrane problemy metodologiczne wykorzystywania prasy jako źródła w badaniach historii wychowania*, [w:] *Źródła w badaniach naukowych historii wychowania*, red. W. Szulakiewicz, Toruń 2003, s. 127–144; A. Kicowska, *Prasa jako źródło w badaniach historyczno-educacyjnych (wybrane problemy)*, [w:] *Konteksty i metody w badaniach historyczno-pedagogicznych*, s. 193–199; S. Pamuła, *Metoda analizy zawartości prasy i jej zastosowanie w wybranych periodykach*, Częstochowa 1996, s. 23–46.

stoleciu międzywojennym. Zaprezentowano organizację władz odpowiedzialnych za sprawę higieny szkolnej, zlokalizowanych głównie w MWRiOP, oraz główne zmiany w traktowaniu higieny szkolnej w kontekście realizowanej w II RP polityki oświatowej.

Ogromne znaczenie, jakie nadawano w postulatach higienistów szkolnych w dwudziestoleciu międzywojennym bazie materialnej szkolnictwa i elementom jego wyposażenia, przyjęto za podstawę rozważań w rozdziale drugim. Wskazano normatywy w zakresie budownictwa szkolnego i standardów pomieszczeń szkolnych. Podjęto próbę konfrontacji zamierzeń, wymagań i standardów z możliwościami i przebiegiem ich realizacji, podkreślając udział w tym obszarze samorządów lokalnych. Dopełnieniem tej kwestii była ocena poszczególnych elementów materialnego środowiska szkół, dokonywana na podstawie badań. Ukazano również przenikanie zagranicznych doświadczeń w zakresie organizacji materialnego środowiska szkół i ich próby transferu na grunt polski.

Rozdział trzeci zawiera treści dotyczące opieki higieniczno-lekarskiej nad szkołami powszechnymi i średnimi na tle specyfiki opieki zdrowotnej w Polsce. Przedstawiono w tym miejscu zarówno prawno-organizacyjne podstawy funkcjonowania szkolnej opieki higieniczno-lekarskiej, jej realizację oraz dyskusję nad kształtem modelu tej opieki i poszukiwania możliwości jego optymalizacji. Odniesiono się również do tendencji w zakresie zdrowia dzieci i młodzieży w wieku szkolnym jako wyznacznika adekwatności przyjmowanych rozwiązań w tym zakresie. Zaprezentowano tutaj także oczekiwania formułowane pod adresem lekarzy szkolnych, higienistek szkolnych oraz nauczycieli jako głównych realizatorów opieki higieniczno-lekarskiej na terenie placówek edukacyjnych.

W kolejnym rozdziale ukazano zagadnienia związane z higieną nauczania. Dokonano przeglądu badań ukierunkowanych na określenie właściwości psychofizycznych dzieci i młodzieży oraz wymagań higienicznych wobec składowych procesów kształcenia. Zajęto się kwestią nauczyciela w kontekście jego stanu zdrowia. Przedstawiono badania podręczników szkolnych dokonywane pod kątem oceny ich higienicznych właściwości.

W ostatnim rozdziale skoncentrowano się na analizie programów nauczania pod kątem treści w nich zawartych z zakresu nauki o zdrowiu, jak również metod, form i środków realizacji tych programów. Odniesiono się do działających na rzecz edukacji zdrowotnej w szkole podmiotów. Jako dominantę w pracy dydaktyczno-wychowawczej szkoły na rzecz zdrowia uczniów potraktowano działania związane z propagowaniem trzeźwości. Ukazano badania dotyczące spożywania przez uczniów alkoholu, zaprezentowano wyniki oraz płynące z nich wnioski, przekładające się na praktykę pedagogiczną.

Pracę zamyka podsumowanie, w którym zawarto wnioski wynikające z przeprowadzonych badań i uogólnienia. W tej części pracy podjęto również próbę oceny higieny szkolnej w szkolnictwie ogólnokształcącym w II RP.

Nie mogąc nie odnieść się do doznanych w trakcie przygotowywania rozprawy przejawów wspierania moich wysiłków, inspiracji i pomocy, na zakończenie wstępu pozostawiłam miejsce dla wyrażenia podziękowań dla osób, które przyczyniły się do powstania tej pracy.

Przede wszystkim winna jestem głęboką wdzięcznością za okazywane zaufanie, zachętę, cierpliwość i niestrudzoną merytoryczną opiekę Panu Profesorowi dr. hab. Grzegorzowi Michalskiemu. Również Pani dr hab. Iwonne Michalskiej należą się ogromne podziękowania za zainteresowanie tworzoną pracą i cenne uwagi, jakich zechciała wielokrotnie udzielać targanej rozterkami Autorce. Wielką rolę w nadaniu ostatecznego kształtu rozprawie spełniły wnikliwe uwagi i rady Pani Profesor dr hab. Eleonory Sapii-Drewniak, za której trud recenzentki pozwałam sobie złożyć szczególne wyrazy podziękowania. Praca jest efektem długotrwałych zabiegów koncepcyjnych i w ich pierwszej fazie rozwinęła się dzięki aprobowaniu pomysłu przez nieżyjącego już Pana Profesora dr. hab. Tadeusza Jałmużny, o którego zasługach dla jej powstania również nie mogłabym zapomnieć.

Tematyka pracy wiąże się ze współdziałaniem środowisk pedagogicznych i medycznych. Chciałabym więc zaakcentować inspirujący wpływ Pana Profesora dr. hab. Jerzego Supadego i Pani Profesor dr hab. Anity Magowskiej dla rozwoju moich zainteresowań historią medycyny i wyrazić w tym miejscu podziękowania dla nich.

Do grona zasłużonych dla powstania pracy zaliczyć należy także Pana Doktora nauk med. Krzysztofa Tybora, którego medyczna opieka pozwoliła mi wielokrotnie zapanować nad chorobą. Jego profesjonalizmowi, wspartemu głęboko humanistyczną postawą, zawdzięczam możliwość tworzenia pracy w niezwykle trudnym do osiągnięcia i wydawało się nieosiągalnym dobrostanie.

Z kolei dzięki pomocy japońskiego kolegi – dr. Hideharu Umehara – miałam dostęp do sporej części zagranicznej literatury przedmiotu oraz z uwagi na bliskość naukowych zainteresowań skorzystałam z jego doświadczeń i rad za co w tym miejscu chciałabym wyrazić swoje uznanie. Podobnie, parze szwajcarskich przyjaciół – Thomasowi Sommerowi i Ruth Steiner – należą się podziękowania za wspieranie mojej aktywności poznawczej, niezwykłą gościnność, opiekuńczość i pomoc w kwerendzie bibliotecznej przeprowadzonej w Ich wspólnie Ojczyźnie.

Na koniec chciałabym wyrazić podziękowania również moim Najbliższym za podtrzymywanie mnie na duchu i wspieranie w długiej drodze powstawania niniejszej rozprawy.

Rozdział I

Kształtowanie się koncepcji higieny szkolnej w okresie międzywojennym i jej uwarunkowania

1. Geneza zainteresowania higieną szkolną w Europie

Wyraźniejsze zainteresowanie zagadnieniami kojarzonymi w dwudziestoleciu międzywojennym z higieną szkolną sięga na gruncie europejskim wieku XVIII, a nawet XVII, jeśli przyjąć za podstawę ramy epoki Oświecenia w Anglii. Tym niemniej przyjmuje się, że higiena szkolna w ścisłym znaczeniu ma swój początek w połowie XIX w.¹

Jednak, zwłaszcza w drugiej połowie XVIII w., dostrzec można w państwach europejskich, w tym również w Polsce, intensyfikowanie działań na rzecz poprawy zdrowia, którym towarzyszyły również poczynania mające na celu modernizację edukacji. Działania te można traktować jako symptom przenoszenia akcentowanej dotychczas troski o zdrowie indywidualne na poziom zainteresowania zdrowiem społeczności. Tendencje te wynikały z dążeń do reformowania wielu obszarów funkcjonowania państwa i społeczeństwa. Ideologicznym uzasadnieniem tych procesów był populacjonizm wskazujący, że siła państwa zależy od liczebności i wartościowości potencjału jego ludności².

Podłoże tych tendencji w obszarze zarówno zdrowia publicznego, jak i edukacji stanowiły względy ekonomiczne (rewolucja techniczno-przemysłowa w Anglii), polityczne (przejście od monarchii absolutnej do parlamentarnej w Anglii lub

¹ M. Kacprzak, *Higiena szkolna w rozwoju historycznym*, [w:] *Higiena szkolna*, praca zbior., red. M. Kacprzak, Warszawa 1958, s. 7.

² T. Srogosz, *Między biologiczną egzystencją w dziejach a historią nauki*, Częstochowa 2003, s. 129. Por.: J. Głowacki, *Zwiększenie zaludnienia i poprawa zdrowotności w „Listach patriotycznych” Józefa Wybickiego na tle dążeń XVII-wiecznej Europy*, „Acta Universitatis Lodziensis”, Folia Historica 1990, nr 37, s. 81–106.

zmiany konstytucyjne w Polsce, we Francji) oraz społeczne (wzrastające znaczenie warstwy mieszczańskiej), a także naukowe (racjonalizm, empiryzm). Inicjatywa państwa w dziedzinie polityki społecznej w obu obszarach wiązała się także z wywołanymi przez nasilenie wojen potrzebami demograficzno-militarnymi³. Wzmocnienie ludności związane ze zwalczaniem chorób, poprawą zdrowia, również za pośrednictwem edukacji, wpływać miało bowiem na wzrost liczebności populacji i wzmocnienie państwa. W połowie XVIII w. J. Huxan pisał: „Ludzie są prawdziwym bogactwem państwa, a ono właśnie jest najbardziej zaniedbywane”⁴.

Zwracać zaczęto uwagę na problem chorobowości i śmiertelności. Pojawiły się początki naukowej statystyki medycznej. Można je łączyć z pracą Johna Graunta pt. *Przyrodnicze i polityczne obserwacje nad śmiertelnością w Anglii* wydaną w 1662 r.⁵ Wzrastała też świadomość znaczenia demografii. Świadczyć o tym mogą pierwsze tabele porównujące liczbę narodzin i zgonów, pojawiające się po 1760 r.⁶

W myśli angielskiego Oświecenia, reprezentowanej przez Johna Locke’a, odzwierciedlała się troska o obniżenie umieralności dzieci i wzmocnienie ich zdrowia. Wskazania dotyczące pielęgnacji dzieci, ich hartowania, odżywiania, higieny snu, a przede wszystkim polecanie ruchu na świeżym powietrzu – miały zapobiec dostrzeganym coraz wyraźniej niekorzystnym zjawiskom demograficznym⁷.

Natomiast francuscy fizjokraci, łączący bogactwo państwa z dbałością o czynnik ludzki, wnieśli uzasadnienie ekonomiczne do zdrowotnej organizacji zbiorowości, a także do edukacji. Zapobieganie chorobom, troska o zdrowie zyskały wymiar ekonomiczny, ale także polityczny, stąd też ich rolę określano jako „publiczną zdrowotność”. Można tutaj dostrzec transfer na grunt francuski idei wychowania fizycznego i zdrowotnego J. Locke’a⁸.

Francję uznaje się za państwo, w którym najwcześniej pojawili się lekarze szkolni – najpierw w szkołach jezuickich i szkołach dla dziewcząt, a potem – w szkołach wojskowych. Natomiast uregulowania prawne w kwestii nadzoru sanitarnego nad szkołami zostały wprowadzone w 1792 r. przez Francuski Konwent⁹.

³ J. Fijałek, *Tradycje zdrowia publicznego w historii medycyny powszechnej i polskiej*, Łódź 1998, s. 38.

⁴ J. Huxan, *Essai sur les différentes espèces de fièvres*, Paris 1752, s. 36, za: G. Vigarello, *Czystość i brud. Higiena ciała od średniowiecza do XX wieku*, Warszawa 1998, s. 154.

⁵ J. Fijałek, *Tradycje zdrowia publicznego...*, s. 45.

⁶ G. Vigarello, *Czystość i brud...*, s. 154.

⁷ J. Locke, *Some thoughts concerning education*, London 1693; t e n ż e, *Myśli o wychowaniu*, tłum. F. Wnorowski, wstęp i komentarz, K. Mrozowska, Wrocław–Kraków 1959.

⁸ Pierwsze wydanie tego dzieła w języku francuskim: *L’Education des enfants* ukazało się w Amsterdamie w 1695 r., ale o intensywniejszej jego recepcji w tym obszarze językowym świadczą mogą później ukazujące się prace. Zob. np.: J. Ballexerd, *Dissertation sur l’education physique des enfants*, Genève 1762; J. J. Rousseau, *Emil, L’education*, Paris 1762; t e n ż e, *Emil czyli o wychowaniu* (wg wyd. z 1782 r.), przeł. z j. francuskiego W. Husarski, do druku przygotował F. Wnorowski, wstęp i komentarz J. Legowicz, Wrocław 1955. Por.: T. Terjko, *Poglądy J. Ballexerda na wychowanie fizyczne i ich oddźwięk w Polsce*, „Kultura Fizyczna” (KF) 1966, nr 5, s. 204–206.

⁹ M. Kacprzak, *Higiena szkolna...*, s. 19.

Również w wieku XVIII wzorem nowoczesnej administracji sanitarnej stały się Prusy, zaś wzorem nowoczesnego zarządzania szkolnictwem – Polska. Wiązało się to w pierwszym przypadku z utworzeniem w 1719 r., w Berlinie urzędu zdrowia publicznego o nazwie Collegium Sanitatis. W drugim przypadku – z powołaniem pierwszej w Europie centralnej władzy oświatowej, jaką była działająca w Polsce od 1773 r. Komisja Edukacji Narodowej.

Rysującą się pod koniec XVIII w. silną dążność do tego, aby państwo uczynić odpowiedzialnym za „publiczną zdrowotność” odnaleźć natomiast można w poglądach i działalności Jeana Halle oraz Johanna Petera Franka. Pierwszy z wymienionych był paryskim lekarzem, higienistą i kierownikiem pierwszej w Europie katedry higieny, utworzonej w Paryżu w 1794 r. przy École de Santé. Stworzył plan higienicznej działalności państwa, w którym domagał się rozszerzenia i pogłębienia programu nauczania higieny. Natomiast drugi ze wspomnianych – profesor medycyny praktycznej w Getyndze, Wilnie, Petersburgu i Wiedniu – dowodził, że państwowa organizacja ochrony zdrowia ludności doprowadzi do rozkwitu państwa. Podkreślał przy tym znaczenie higieny szkolnej i prawidłowego wychowania dzieci, a nawet potrzebę wprowadzenia pomocy socjalnej państwa na rzecz dzieci z ubogich rodzin¹⁰. Dzieło J. P. Franka zatytułowane *Pełny system policji lekarskiej* przyczyniło się do popularyzacji na gruncie europejskim terminu „policja medycyna” rozumianego jako szerokoprofilowe, administracyjne działania państwa na rzecz zdrowia publicznego. Właśnie J. P. Frank uznawany był za ojca medycyny szkolnej¹¹.

Wiek XIX stał się wiekiem higieny zarówno tej zapoczątkowanej w poprzednim stuleciu – publicznej, jak i sięgającej jeszcze starożytności – osobistej. Podjęte wówczas badania fizyczne, chemiczne, fizjologiczne, a później również bakteriologiczne wpływały na formułowanie i stosowanie naukowo uzasadnionych zasad i reguł postępowania mających oddziaływać na poprawę zdrowotności publicznej. Powstały kolejne – po paryskiej – katedry higieny – w Montpellier i Strasburgu. Ukazały się pierwsze podręczniki higieny. Prace na rzecz poprawy stanu higienicznego miast podjęli, uznawani za pionierów naukowej higieny społecznej: Edwin Chadwick, William Farr, Southwood Smith, John Simon oraz Michael Levy i Friedrich Oesterlen¹².

Rozwijający się w XIX w. pozytywistyczny scjentyzm w ujęciu Karola Darwina i Herberta Spencera wiązał się z uznaniem metodologii stosowanej w naukach przyrodniczych za dającą możliwość wyjaśnienia zachodzących

¹⁰ T. Marcinkowski, *Początki profilaktyki i medycyny społecznej*, [w:] *Historia medycyny*, red. T. Brzeziński, Warszawa 1988, s. 250.

¹¹ B. Harris, *The Health of the Schoolchild. A History of the School Medical Service in England and Wales*, Open University Press, Buckingham, Philadelphia 1995, s. 27. Zob.: J. P. Frank, *System einer vollständigen medizinischen Polizey*, Vol. 9, Mannheim 1779–1827.

¹² T. Marcinkowski, *Medycyna społeczna XIX i XX wieku*, [w:] *Historia medycyny*, s. 473.